

ESEJ O MEMORIJALNOJ SREBRENICI

Dr. Fahira FEJZIĆ-ČENGIĆ

Može li se i kako nakon Auschwitza pisati poezija, pitao se njemački filozof kritičke teorije društva židovskog porijekla Theodor Adorno kako bi iskazao svoju bol i užasnutost nad genocidom u Auschwitzu i kako bi nama današnjima, meni osobno, ostavio testament-oporuku za slično pitanje poslije Srebrenice: Može li se i kako nakon genocida Srebrenice misliti i pisati poezija?⁷

⁷ Da je pjesnicima također bila preteška ova zadaća svjedoči ove godine ponajbolji bh. pjesnik Abdulah Sidran, koji je čekao dvanaest godina da napiše svoju poemu Srebrenica, učinivši to 11. juna 2007. g. Što je prenio list *Avaz*.

Vi kažete:

U budućnost gledajte!

A mi nju

Nikakvu i nigdje

I nikako ne vidimo

Nit vidimo da ona

Ikakvijem okom

U nas gleda

A kamoli da nas vidi

I o nama brine...

Ja sam od organizatora dobila težak zadatak – da skupa sa ostalim sudionicima pokušam smisliti i domisliti odgovor na pitanje: Ako može, kako je to moguće? Stoga sam odlučila da, *bez ijednog apriorizma*, bez ijedne unaprijed smišljene i zadate stege, lažne konvencije ili kolektivne konstrukcije, pod okriljem slobode i čistog etičkog bogobožnog mišljenja, pokušam osmisliti, a prije naslutiti neke moguće odgovore. I već mi se u samom početku čini da je zadaća preteška, pregolema, nadvisuje čak opomene poetiziranog Latićevog *Srebreničkog inferna*, tog užasa stradanja, padanja, zemnog mučilišta, dunjaluškoga džehennema. Ima jedna velika sličnost i jedna bitna razlika između Auschwitza 1940./1945. ili i 1990., i Srebrenice 1995. ili 2007.

AUSCHWITZ ILI SREBRENICA

Sličnost je u tome što su to oba toponima, dva bivša grada, bivša naselja,

oba simboli ili *zastave smrti*, imaju pečat genocidnog, dakle u ljudskoj povijesti najstrašnijeg zločina, zločinjenja zlikovštva nad čovjekom, žrtvom, žrtvama, ubilačkog orgijanja dželata nad nevinima. I Auschwitz i Srebrenica su dva simbola zločinjenja bijelog, komšijskog evropskog čovjeka u XX. vijeku, kao vijeku takozvane tehničke i ine superiornosti, nad također bijelim evropskim čovjekom – prvi put nad *bijelim jevrejem*, drugi put nad *bijelim muslimanom*. Dvjesto manjinskim, drugim i drukčijim skupinama spram većinske kršćanske zajednice ili zajednica. U oba grada za golgote, bezgranična bestijalna usmrćenja, upotrijebljen je termin genocid, priznat je i sudski ozvaničen.

I za Auschwitz i za Srebrenicu, njihove bestijalne *golgote* i stradanja ozvaničene su u Nürnbergu i Haagu sudsko-pravnim putem, proceduralno-legislativno kao čin isplaniranog – osmišljenog – pripremljenog – dogovorenog – preciziranog – timskog – institucionalnog zločina. I Auschwitz i Srebrenica zaslužuju svjetsku *mainstream* i *rubnu pažnju* zauvijek i za svakoga.

A sad o razlikama. Auschwitz više nema za svoje stanovnike, za svoje građane bivše žrtve, tj. preživjele žrtve. Nema jevreja u svom populacionom ambijentu i nije trebalo smišljati sistem ili način kako bi oni mogli nastaviti živjeti tamo gdje su ubijani. Svi preživjeli, makar koliko ih bio mali broj, nestali su s lica događaja, pobjegli, raselili se, od jednog do drugog okeana – put Amerike ili put Izraela. Srebrenica je stradalnički, genocidirani toponim koji je najsvježiji na Planeti. Dogodio se gotovo jučer. Od raspamećene populacije preživjelih žena i djece traži se, nudi im se, predlaže im se da se vrate u svoj tužni dom i tužni zavičaj te tamo nastave živjeti i raditi, rađati se i umirati kao da se ništa nije dogodilo, osim ružnoga sna.

Razlika je i u tome što je Auschwitz zapretna prošlost, bez šanse da se ikad više ponovi na sličan način, dok je Srebrenica još krvava rana bez kraste kojom zarasta i koja ima velike šanse da se ponovi... Ovdje zastajem.

Jer, evo me, napisah najstrašniju od svih rečenica, najgoru od svih konstruktivnih misli i spoznaja. Ali, na početku rekoh da ovaj tekst pišem bez ijedne apriorne stege, oslobođena svih zemnih strahova i *teorija zavjere*, jer ih ni ne poznajem i ne pridajem im značaja, oslanjam se samo na čistu slobodu, ovdašnje ikustvo, iskrenu vjeru i na prirodnu intuiciju koja je svakom ljudskom biću imanentna, kako bih s Božjom pomoći barem nešto domislila, a izrecivo je *racionalnim vokabularom* koji se od nas, od mene zahtijeva. Ali, ja ću kazati i ona intuitivna i futurološka, iracionalna stajališta koja posjeduje svaka jedinka koja je iskreno zagledana u *zvjezdano nebo nad nama i uronjena u moralni zakon u nama*. Tako mi se čini da ću prvim dijelom ponuditi neke teze za tzv. Memorijalni i Komercijalni dio ciklusa Potočari, a drugim dijelom da ću ponuditi neke teze za tzv. Sakralni dio ciklusa Potočari. U protivnome, u stegama neslobode, interesa, strahova, zgužvanih ideja, moje misleće nastojanje neće vrijediti ništa. Dakle, Auschwitz se ne može ponoviti, Srebrenica može. U Auschwitz se žrtve ne vraćaju, u Srebrenici preživjele žrtve žive, žive sa svojim bivšim dželatima, ili njihovim direktnim ili indirektnim sudionicima, simpatizerima ili komšijama prema genocidu indolentnima.

Auschwitz je memorijalno i spomenički zaokružen, Srebrenica nije i tek treba načiniti taj korak. Stoga nastaje ovaj tekst i stoga slijede prijedlozi koji bi mogli pripomoći u ovom zbilja teškom poduhvatu i nastojanju. Mišljenja sam da Srebrenica treba učiti od Auschwitz. I to do jedne granice. Do granice sličnosti, a onda nastaviti sama, nakon praga na kojemu nastaju bitne različitosti među ovim genocidiranim toponimima. Treba prepisati najbolje stranice iz lekcije *Auschwitz*, treba načiniti koliko Memorijal Auschwitz i koraknuti korak više od toga. Jer, u Srebrenici, za razliku od Auschwitzta, kako već napisah, nastavljaju živjeti preživjele žrtve genocida, žene genocida, majke genocida, sestre Srebrenice, djeca Srebrenice, unučad Srebrenice, pastorčad Srebrenice, daidžinice i amidžinice Srebrenice, zaove i jetrve Srebrenice, ljubavi i snovi, vjere i nevjere Srebrenice. Upravo stoga je teže *memorijalizirati* današnju srebreničku gol-

gotu, jer u Srebrenici nije učinjen genocid nad cijelim stanovništvom kao u Auschwitzu. Ostale su žene i poneka djeca, čija situacija čini na duže staze – *depopulacionaliziranu populaciju* žena hudovica, sirotica, još ranjivijom, upravo po scenariju patoloških «tawistoc» psihoprojekata *razvlačenja pameti*. Ovo je trenutno i jedno od najtežih *dženderskih pitanja na Planeti*, pa ipak ne stičem dojam da se njime značajnije bave brojne feminološke udruge, asocijacije ili pojedinci. Stoga je i pitanje teže: Kako zaštititi one po prirodi slabije i nježnije, kako zaštititi tolike žene i djecu koja preživješe genocid, u zoni genocida?

DISKURS I KONTEKST SREBRENICE

Svijet koji proživljavamo je težak, pretežak, usljed *nesavršenosti čovjeka*, njegove ogromne griješnosti, njegove lažne ili ironične prirode po kojoj uživa čineći zlo i uživa čineći zločin. Ali, ja sam jedna od onih koje su vazda za gradnju, građenje, a ne za razgradnju, ja bih gradila i popravljala, počevši od pojedinačne ljudske prirode do sistema i procesa, i stoga mislim da sam u prednosti. I to u ogromnoj prednosti spram onih koji kao nesavršeni (i griješni) žele upropaštavati i srljati u ništine.

Ostatak ovoga teksta razvijat će se dvójako: najprije po diskurzivnom principu, dakle baratajući neospornim činjenicama, faktografijom sa neposredne semantičke ravni, dok ćemo se u drugom dijelu analize osloniti na kontekstualni princip poimanja regije i genocida u njenom okviru. U vezi s tim, bit će i širina i obim predložaka kako memorirati u meorijalnom centru ili centrima srebrenički genocid. Važno je odmah naglasiti da je diskurzivna analiza uža i neposrednija, dok je kontekstualna analiza šira i dalekosežnija, i takvi će biti i predlošci koji iz njih proističu.

Dakle, ako je ovaj genocid usamljeni čin, dio upojedinačenih zločina da se krajem rata *Bosna krvavo osvoji* najstrašnijim projektom – genocidom, makar da nije mogla za prethodne četiri godine rata, onda je paralela sa Auschwitzom, uz neke izmjene, dostatna. Ako je, pak,

ovaj posljednji genocid samo jedan u nizu, kako bi se konačno raščistilo sa tzv. *istočnim pitanjem* na Balkanu XXI. i XX. Stoljeća, onda su i moji prijedlozi drukčiji.⁸

⁸ Na ovakav prilično razočaravajući zaključak ili pristup natjerala su me dva djela ili dvije knjige koje čitam ovih dana, nevezano za ovaj tekst, ali me, ne htijući, nagnavaju na mnogo dublje i dalekosežnije promatranje činjenica i snažniji misaoni napor. Makar posve različiti autori i sa različitim pristupima, godinama i povodima izdavanja knjiga, i autori i njihove konačne konkluzije susreću se, koincidiraju. Riječ je o knjizi Justina McCarthya *Death and exile, the ethnic cleansing of Othoman Muslims, 1821-1922* (Darwin 2004, USA), koja demografski, historijski neumoljivo precizno govori o trajnom procesu etničkih čišćenja *otomanskih muslimana* i, kako ih ovaj autor naziva, a odnosi se na sve muslimane koji su živjeli i nestajali sa prostora odakle se povukla Osmanska imperija, a koji pripadaju različitim etničkim skupinama, počevši od BiH, Kosova, Makedonije, Bugarske, Grčke do Rumunije, Krima, i koja navodi na porazan zaključak da se ovaj *jednovjekovni proces tendenciozno širi* kako bi bio okončan u XXI. Stoljeću, kad bi, valjda, i Južna Evropa trebala postati posve *očišćena* od nekršćana, ovaj put muslimana, što su mu na neki način potvrdili i događaji istrebljenja muslimana u II. svjetskom ratu i srpskim agresijama u 90-tim godinama na muslimane, pored ostalih (agresija na BiH, Kosovo, Makedoniju...), što je rezultiralo smrću ili progonom (death or exile) ogromnog broja upravo muslimana Balkana.

Druga zanimljiva knjiga nosi naslov *Muslimani Balkana, Istočno pitanje u XX. Stoljeću*, autora i priređivača Fikreta Kačića (Tuzla, 2004. g.), koja u nekoliko tekstova fokusira region, a ne samo Bosnu te tako korisno baca svjetlo na širi prostor regiona, razumijevajući i bosanski rat i ovaj genocid, fokusirajući se na *kontekst* i *ambijent* u kojima bi valjalo ubuduće *futurološki* razmatrati i budućnost srebreničkog kraja. Ova knjiga daje više znanja od inače učestalih etatiziranih štiva o bosanskoj paradigmi rata i genocida te pitanja kako dalje s time... Knjiga upućuje na zaključak da je bit balkanske tragedije jednostavna, Evropa je kršćanski prostor, na sjeveru – katolički, na jugu – pravoslavni, i ne trpi multivjerski suživot na svome terenu. Katolička (i protestantska) Evropa je svoj posao *čišćenja* od jevreja obavila u II. svjetskom ratu, a pravoslavna Evropa je to trebala dovršiti sada, krajem XX. stoljeća (u rasponu od nekih 186 godina, uzmu li se u obzir McCarthyeva istraživanja). Kako se pravo (znači totalno) čišćenje nije dogodilo, nekad bi se taj posao morao dovršiti. „Što prije, to bolje“, reklo bi se. To bi se, dakle, moglo nanovo ponoviti pred licem svijeta i naročito pred licem Evrope, uz prisustvo TV-kamera i mikrofona, a da ne zasmeta to nikome moćnom, kao što je bilo i s prethodnim zločinom. O tome će biti govora još u drugom dijelu ovoga eseja, koji je posvećen sličnostima i razlikama između Srba i svijeta, i Srba i Evrope.

Ako, dakle, promatramo srebrenički genocid na razini diskursa, a zažmirimo na kontekst balkanskih događaja iz XIX. i XX. stoljeća, a fusnota je već dovoljno osvjetlila potrebu razlikovanja ova dva pristupa, onda je za razumijevanje srebreničkog genocida dovoljno učiniti slijedeće:

1. Sakralne obaveze – u što bi se ubrajala obaveza ezana u širem prostoru grada, Potočara, Memorijala, predaja hatme uoči petka kod Mezarja, s tim što bi obavezu učenja Kur'ana imali dobrovoljci hafizi koji bi tu po programu stizali jedni nakon drugih, sedmično; ceremonijalno učenje Jasina i Fatiha na svakom ranom sabahu na Musalli i u gradskoj srebreničkoj džamiji, kao i u podružnim mektebima i džamijama u Potočarima (zadužiti Rijaset Islamske zajednice u BiH, Odbor Islamske zajednice i Tuzlanski muftiluk za ovaj projekt, kao i Behram-begovu medresu), ritual ili bolje rečeno seansa-čin kolektivnih vjenčanja najmanje deset srebreničkih mladih parova i 90 mladih bošnjačkih parova iz ostalih dijelova Bosne i Hercegovine i iseljeništva, svakoga maja i oktobra, te gostujućih mladenaca iz svakoga bh. kantona u Potočarima, nedaleko od Memorijala Fabrike akumulatora (zaduženi za realizaciju Odbor Islamske zajednice, Tuzlanski muftiluk, bh. općine pobratimi sa Srebrenicom, ako ih nema, hitno ih uspostaviti) te redovne godišnje akike malehne djece u dobi do dvije, tri godine na dan 11. jula svake godine. Djeca se biraju preko oglasa, prijava, ili putem on-linea.

2. Memorijalno kulturne obaveze bi se trebale sačiniti i osmisliti po najdirektnijem uzoru na načine koji su primijenjeni u Auschwitzu ili u Treblinku (Poljska). U to ime, hitno stupiti u vezu sa upravama ovih memorijalnih centara i Svežidovskim kongresom za obilježavanje holokausta, čije je sjedište, čini mi se, u Beču. Bilo bi najbolje obilježiti svaku kuću, svaki kutak koji svjedoči nešto od genocida, dakle, u samome gradu Srebrenici, po okolnim putevima, obilježiti put, putovanje žrtvi do mjesta smaknuća. Ono što je pouzdano važno uraditi jest *Mapa genocida*, koja bi predstavljala grafopis, mapu svih puteva odvođenja,

dovođenja žrtava na masovna stratišta, grafopis svih masovnih grobnica, i primarnih i sekundarnih, i ta mapa bi trebala stajati pored natpisa-ulaza u zonu genocida, dakle na ulazu u Srebrenicu, ulazu u Žepu, na ulazu u Kravicu, Crni vrh, Zvornik, Bratunac, Divič, Cersku, Potočare, Glinicu... Ako je neko mjesto ovdje preskočeno, predlažem da to precizno pobroje kompetentniji i zavičajniji od mene, a naročito u konsulatacijama sa preživjelima žrtvama. U tom smislu, važna je svaka osnovna ili srednja škola odakle su ili gdje su sakupljane žrtve, sve tvornice i tvorničke hale, svi stadioni koji su svjedoci genocida.

3. Komercijalne obaveze – obavezne dažke i studentske ekskurzije ka ovim područjima, ekskurzije dijaspore i susjeda, izgradnja autoputa prema Srebrenici i asfaltiranje svih seoskih puteva oko Srebrenice, dovođenje struje, internet-priključaka, telefona, izgradnja hotela s pet zvjezdica na širem području, pokretne izložbe i izložbe koje bi ovdje bile kvalitetno postavljene i koje bi sažimale svu bogatu historiju srebreničkoga kraja, od rimskoga vremena do danas, kako bi se pokazalo da je genocid s kraja XX. stoljeća samo jedan izrazito nepoćudan događaj o kome se govori, a prešućuje ostalo pregolemo srebreničko historijsko bogatstvo. Predlažem da se ovaj segment rada na memorijalu prenominira: umjesto naziva komercijalne obaveze, da se naziva edukacijske obaveze i da pokriva univerzalno naćenje prava na znanje, prava na saznanje i prava na informaciju. Dakle, prava budućim naraštajima da se educiraju i da nauče šta znači srebrenički genocid. U tom smislu, treba iznaći načine da se u svjetske edukacijske baze unese program educiranja o genocidu u Srebrenici te da se uobličiti nenametljiva posjeta memorijalu Srebrenica svim dobronamjernim i plemenitim ljudima iz svijeta. Također, bilo bi mudro upriličiti nagradu *Srebrenica* na temu o genocidu, iz oblasti prava, sociologije, komunikologije, književnosti, etike, teologije i filozofije. Nagrada bi imala smisla samo kao visoko rangirana, sistematična, relevantna, referentna i koja bi imala osiguran ozbiljan svjetski fond i bila važna kao svjetska nagrada.

SOCIJALNI ČIN DENUNCIJACIJE

Ako je od diskursa srebreničkog genocida važniji njegov savremeni i budućnosni kontekst i ako se u razmišljanjima oslonimo na *kontekst* koji je kao faktor nužnosti obrazložen u prethodnoj fusnoti, onda su mnogo veće i obaveze i obligacije koje sankcioniraju sve zločince i sva njihova zločinstva. Da bih došla do trougla koji ovo tumači, pozabavit ću se sociološko-komunikološko-lakanovskom teorijom o denuncijaciji i izložiti je te prijeći na konsekvence postupanja po njoj. Stoga, tražim malo razumijevanja dok ova teorija ne bude pojašnjena, kako bih pojasnila trougao koji mora biti javan, svima dostupan i očit u vezi s najstrašnijim genocidom s kraja XX. stoljeća. Trougao se sastoji od:

- A) Denuncijator/a
- B) Denuncirani/ih
- C) Svjedoci/ka.

A evo o čemu je riječ. Za trenutak se vraćamo na čin genocida, u juli 1995. godine. Uz pomoć sociološko-komunikološko-induktivne metode vraćajući se malo unatrag, primjećujemo kako je Srebrenica preživjela ono što ova teorija naziva *činom denuncijacije*. To potvrđuje general srpske vojske Ratko Mladić, danas haški optuženik za genocid, nakon što je njegova vojska i policija poklala više od osam hiljada muškaraca (podrinjskih) od 11. do 14. jula 1995., izgovara čuveni monolog u mikrofon srpskom novinaru **Vedranu Škori** za *RTV Srpske*: »...Srpska armija oslobodila je Srebrenicu. Bili smo pod muslimanskim napadima nad zaštićenom zonom Srebrenica i oslobodili smo je. I sva brojna sela oko grada. Sada su civili pod zaštitom snaga UNPROFOR-a. Sve je sad pod kontrolom i u skladu sa Ženevskom konvencijom. Svaki vojnik se tretira po konvenciji. U ovom trenutku naši vojnici sakupljaju njihove vojnike. Spušta se noć, na redu je pokorena zona Žepe. Predsjednik RS dr. Radovan Karadžić naredio je osnivanje civilne vlasti u Srebrenici i proglasio civilnog upravnika Miroslava Deronjića». ⁹

⁹ Prema Arhivu RTV-a, *RTV Srpske*, od 11. jula 1995. g. Videoarhiv *SRT, Dnevnik 2*, urednici Vedran Škoro i Marinko Učur

Genocid je ovdje nominiran kao *uspostava civilne vlasti*, a zločin ubijanja 8.000 ljudi kao: *svaki vojnik se tretira po Ženevskoj konvenciji*. Ovo je početak ili, bolje rečeno, nastavak *spoznajnog i moralnog ništavila* koje je tada i narednih jedanaest godina pratilo i još uvijek prati svjetsku, evropsku i bosankohercegovačku javnost, javnu sferu općenito. A to je ono najopasnije što se može izreći za zločin i čime se može tetošiti genocid. Američki nobelovac za književnost jevrejskog porijekla Saul Bellow, u knjizi *Planet gospodina Sammlera*, kaže o ovome bolje od ostalih: «Ima li boljeg načina da se zločin oslobodi osude nego da se prikaže u svjetlu običnosti, dosade, otrcanosti? Jezovitom političkom pronicavošću oni su našli način da ga pruerše. Intelektualci to ne shvataju. Oni svoje pojmove o takvim stvarima stjuu iz književnosti. Očekuju zlog junaka kao što je Richard III. Ta, zar misliš da nacisti nisu znali šta je zločin? Svako (osim nekih učenih žena s književnim ambicijama) zna šta je zločin. To je prastara ljudska spoznaja. Najbolja i najčistija ljudska bića, otkako je svijeta i vijeka, držala su da je život svetinja. Opiranje tako staroj spoznaji, nije uobičajeno. To je urota protiv svetosti života. Banalnost je krinka *snažne volje* (F.F.) koju ona usvaja da bi zataškala glas savjesti».

Danas, i sada, nakon Haške presude i potvrde genocida, sudsko-pravna odgovornost i djelo su na vojsci i policiji RS-a i njihovom političkom vođstvu, jedna mučka *snažna volja* (oličena u političkom vođstvu RS-a i dijelu bošnjačkog vođstva) zataškava glas savjesti. Time se perfidno i na drugi – prijelazni – način zataškava zločin, pretvara se u običnost i otrcanost, u dosadu ponavljanja. Ali, žrtve i preživjeli, kao i manjina moralnih i vjerujućih ne smiju pristati na to da je genocid dosada, običnost, nikad da nije dosadilo govoriti o njemu i nikad ga ne smatrati otrcanim. Genocid u Srebrenici je upravo trajna neobičnost, trajna prvotnost i vječita iritantnost. Tome preživjeli Bošnjaci, patriote BiH koji su se odbranili od genocida, humanisti i svi ljudi dobre volje moraju dati prisegu i na način osmišljavanja memorijaliziranja Srebrenice.

Američki sociolog Harold Garfinkel podsjeća na *degradacionu ceremoniju* kao pojavu kad se drugoga i njegov identitet transponira tako da on postaje manje vrijedan socijalni tip. Kao Mladić nekad, tako političko vođstvo RS-a danas, *ceremonijalno tumači ritual degradacije ljudi Srebrenice* i njihov socijalni identitet. Identitet Bošnjaka muslimana u zaštićenim zonama UN-a postao je *manje vrijedna socijalna šema*. Oni su postali *motivacioni tipovi* ponašanja, a ne *opći tipovi ponašanja*, ne obične žrtve, već žrtve čija destrukcija omogućava *konstrukciju drugog socijalnog objekta*. Taj drugi objekt je *civilno društvo* sastavljeno samo od Srba kao *čistih tipova* i pomaže u *uspostavi civilne vlasti u Srebrenici* nakon genocida nad hiljadama *drugih socijalnih tipova*. U posve *izvansocijalnim* i *izvancivilnim* okolnostima govori se, i onda i sada, o *civilnom* i *socijalnom*.

I aktuelna politička retorika je *izvansocijalna* i *izvancivilna*, a želi biti sa racionalnim vokabularom *socijalnog* i *civilnog*. Pri tome ih u današnjici demantira samo pogled na, recimo, jedan papir pod nazivom *Pregled Republičkih organa uprave RS-a, javnih preduzeća i ustanova i preduzeća sa državnim kapitalom na području općine Srebrenica*¹⁰, koji govori više od svih izjava, i gdje se vidi da je procent zaposlenih Bošnjaka u općini 8,6 postotaka, a da Srbima pripada 91,4 postotka radnih mjesta i državnih plaća.

Kako su svi ovi podaci javni, dostupni svakome ko želi znati za njih, očito je da se denunciranje Bošnjaka, nastavlja uz povelik broj saučesnika-svjedoka, uključujući sve nas. Niko od nas, i niko od njih, nije više nevin, barem nije moralno nevin, i oba ova čina onaj ratni i ovaj *mirnodopski* potvrđuju tezu američkog sociologa Keitha Doupta da su *Srbi i svijet slični* više nego što mislimo, a da istovremeno, *Svijet i Srbi nisu različiti*. Svijet i Srbi vide da je objekt *denuncijacije*, tj. Bošnjaci muslimani Balkana već *rekonstruirani*, a to je dovoljan uvjet za uspješnu javnu denuncijaciju. Ništa se nije

10 Pogledati dokument koji je izradio načelnik Skupštine općine Srebrenica u maju 2007. godine

promijenilo u korist denunciranih ni nakon službene Haške presude o genocidu u Srebrenici, ni na terenu, ni u svijetu, ni u UN-u, koji su kao *štitili* denuncirane, i ovaj skup neće dobaciti više od prigodničarskog, plašim se.¹¹

Uprkos protoku vremena, pokušaji da zaraste rana, da se pojavi krasta na krvavim ranama ne hvata se. Jedini bitan korak jest Karadžićevo hapšenje i put u Haag. Sve ispod toga je nastavak *denuncijacije mirnim putem*. A takva denuncijacija traje više od decenije. Dok se taj čin ne dogodi, i ako se uopće ne dogodi (što nije nimalo nevjerovatno, naprotiv), sva praktična situacija oko genocida, pravde za genocid i stradalništvo u Srebrenici, budućnost Bosne i Hercegovine i cijelog regiona, pa tako i budućnost ovoga našeg konkretnog projekta ostat će neizvjesna sjena, pusto zavaravanje da mine dan za dan, ustvari da se nešto sa protokom vremena mijenja i može popraviti, a ništa se *de facto* ne mijenja i ne popravlja u suštini, i sjena genocida prošlog i budućega ostaje visiti nad nama – svejedno gdje smo – oni kojni žive u Bosni ili oni koji žive u svijetu. I Bosna i svijet se, rekosmo ranije, ogledaju jedno u drugome, čas kao sramota, čas kao grehota; ili, sekulariziranim vokabularom kazano, čas kao etika, čas kao zločinstvo. Naprosto, jer su Srbi i svijet isuviše slični, a premali je prag različitosti između svijeta i Srba, koji sami za sebe vele da su *svi Srbi Karadžić!*

Kao lažne pokvarene naracije o ukopanom genocidu, o silnim skeletima po kojima gazimo, u neznanju gazimo, kao što i zločinci u neznanju vjere i odsustvu bogobožnosti – nasilnički oduzimju živote nevinima, kao lažne nade koje se polažu u zaborav svega, kao lažne težnje da se krene *s neke mistične nule*, s neke imaginarne nule, kao da su se Bošnjaci i Srbi u Srebrenici 1995. g. *igrali žmire* i *skrivalica*, pa je sada, kao, pomirenje bez pravde i odštete i

11 Prije dvije godine, na sahrani Karadžićeve matere u Crnoj Gori, njegov zavičaj i djelovi RS-a bili su obilježeni plakatima *nove jezičke ige*. 'Svi Srbi su Radovan'. Koji je objavila emisija *60 minuta* Federalne TV 9. maja 2005. g. Iako, naravno, svi Srbi u BiH ne podržavaju takve plakate i takav stav, nije mi poznato javno ograđivanje od toga.

pravde *talionom*¹² logičan nastavak mirnodopske igre.

Na djelu je, kako bi kazao citirani sociolog Doubt, upotreba *patvorene historije* koja je izrazito monološka, isključiva, jer inače, nema monološke upotrebe riječi i sudova bez monološkog pristupa stvarima i događajima, drugačije nema toliko šansi za zlo, za ovoliko zlo koje obitava u svijetu.

I SVIJET JE DENUNCIRAN

Denuncijatori i danas, kao i onda, igraju na kartu vjerske varijable koja im daje trenutnu prednost u svjetskoj javnosti koja je opterećena islamofobijom, da ih se promatra kao predstavnike kršćanstva i predstavnike islama i *vice versa*. Ali, kako je genocid ne prirodni proces, već bitno *društveni fenomen*, uvjetovan ljudskom *konstrukcijom tokom djelovanja*, prezren i perverznan, i svijet počinje, ili barem jedan njegov moralniji dio, počinje osjećati specifičnu *nelagodu*. Ali, ako svijet i dalje nastavi tolerirati zlo, podržavati *zlo nečinjenja* kao i prethodnih deceniju ipo (ili čak stoljeće ipo), ako dakle nastavlja *stajati iza ništa*, ovog *balkanskog ništa*, to «zlo nečinjenja» oličeno u Karadžiću Mladiću ili dodicima govori u ime odbacivanja ne samo raseljenih preživjelih Srebreničana, i cjeline još živih Bošnjaka ili Bosanaca, onda i denuncijator (Mladić, Karadžić...) ali i svjedoci (Blair, Bush, Mitterand, generalni tajnik UN-a Yasushi Akashi, Sadako Ogata, generali Mishaell Rouse, Morillon, Yaneveux, Meckeny, Satish Nambiyar, Sadako Ogata, lord Carrington, Coutiljeiro, Schilling, Tadić, Mesić, Drnovšek, Sezer, Fahd, Badawi, Merkel, papa Benedict, sudinica broj jedan i sudije Haškog tribunala, advokati, novinari TVRS-a...) postaju *centri u odustvu bilo kojeg centra*... Cijeli svijet je ušao svojim svjedočenjem (jer je znao i jer danas pogotovo zna) u ovu *degradacionu ceremoniju* i kao svjedok, a ne samo

12 Prema Starom zavjetu zakona taliona podrazumijeva pravo čovjeka da reagira i dobije odštetu jednakosti, pravednosti, oko za oko, zub za zub, uho za uho i dugo vremena je bio na snazi, pa čak i danas se može pronaći njegovo djelovanje. U Kur'anu, pak, postoji stajalište da je moguće reagirati i zahtijevati primjenu zakona taliona, ali da je bolje oprostiti ako se može.

kao denuncijatori zla te tako svijet biva denunciran... Tu ostaje zadnji trag njegovog nad-ja... I vi, dragi svijete postajete denuncirani, a ne samo Bošnjaci muslimani Balkana, jer je time i svijet denunciran. «Postajete svjedok denuncijacije svjedoka vaše denuncijacije. Prepoznajete da svijet, a ne vi, biva denunciran i počinjete da sažalijevate svijet. Svijet koji vi vidite ne poznaje sam sebe...Jer neminovno tone u samopropast. Zbog toga, također, svijet ne može više zuriti u Bosnu, (zuriti u tabute Srebrenice, op. F.F.) a da ne opazi vlastitu osramoćenost.»¹³

Stoga, imajući ovaj kontekstualni pristup u vidu, predlažem da se na memorijalnim simboličkima oznakama u Fabrici akumulatora u Potočarima obavezno odslika cjelokupna sudbina genocida u Srebrenici. Prema shemi denuncijator – denuncirani – svjedoci.

Tu se ubrajaju denuncijatori (imena svih kreatora, komandanata i realizatora genocida, od New Yorka, Holandije, Londona, Beograda, Pala, Banje Luke do UN-a, UNPROFOR-a, do Podgorice, Potočara i Srebrenice), zatim imena denunciranih (za njih je najlakše, već su im imena i prezimena uklesana i manje-više poznata, ali ih treba izroviti do posljednjeg i objelodaniti) i svjedoci (gdje spadaju svi novinari i svi mediji koji su znali i pratili genocid, naročito novinari RS-a i RTS-a, sve obavještajne službe koje su također snimale genocid, kolone polumrtvih i njihove patnje od CIA-e, FBI-e do lokalnih ...).¹⁴

13 Keith Doubt, *Balkanski zločin i pravda*, časopis *Odjek*, Sarajevo 2003. g. Str. 44.

14 Zanimljivo je broj javnih nastupa koji govore o odgovornosti UN-a prema genocidu u Srebrenici i onda 1995. g. I danas 2007. g., kao njihovom faktičnom *vanbračnom čedu*. Srebrenica je kraj stradanja međunarodno priznate države BiH i kruna mačehinskog odnosa UN-a i međunarodne zajednice prema mladoj, tek priznatoj državi. Srebrenica je pod velom šutnje, hinjske šutnje najviših funkcionera i komimeta UN-a. Stoga, to treba pošteno kazati, priznati, objaviti. Sve do 2005., odnosno 2007. g., riječ genocid bila je zabranjena, proskribirana, a zona UN-ove zaštite i odgovornosti predata direktno u ruke njenim dželatima, istrebljivačima, genocidnoj tvorevini RS-u. Rat u BiH je okončan pat pozicijom, uz totalnu šutnju i ono ranije definirano *zlo nečinjenja* UN-a kao najviše instance organiziranja svijeta.

Tek kad se hrabro ovi fakti objelodane, može se govoriti o tzv. *socijalnoj terapiji javnoga diskursa*, odnosno, o korisnosti iznošenja svih činitelja, svih dokumenata i osoba uključenih posredno ili neposredno u planiranje i izvedbu čina genocida nad Bošnjacima Podrinja u Srebrenici 1995. g, tek tad ima smisla memorijalizirati Srebrenicu. U protivnom, separadni, parcijalni pristup ne vrijedi ničemu, odnosno, vrijedi koliko svaki sociološki i društveni napor u kojemu se suštine, pozadine ili ovdje tako nominirani kontekst stavlja pod ćilim. Sve što se pod ćilim zavuče, gurne i metlom zamete, ostat će da buđa, klija i smrdi.

Naravno, do prve prilike kad će morati biti počišćeno. Da do toga ne bi došlo, smatram da se cijela istina mora, treba, minimalno je pokazati, objaviti. Javni diskurs, objava je već korisna socijalna terapija, početak puta, ali tek sasma početni dio puta ka pomirenju.

Do tog trenutka, ostaje nada da se neće predugo živjeti pervertirana stvarnost prepuna straha, neslobode, nelagode, muke i bezizlazja kao paradigma *empirije ostvarenog zla*. *Ostvareno zlo legitimno egzistira i lagodno je posvuda, od TV-ekrana do dječijih vrtića i univerziteta.*¹⁵

Rat u BiH je okončan ni pobjedom ni porazom, svi su preživjeli i svi su u pravu, i pobijedeni i poraženi, protivno konvencijama i rezolucijama, osnivačkim aktima UN-a. Glavni zločinci genocida su slobodni, sporedni zločinci genocida su slobodni također. Uživaju status zaslužnih građana, domoljuba, patriota 'ostvarenog zla' na terenu i u mitovima. To ostvareno zlo kao monstrozno biće nije prinuđena tolerirati samo država BiH, već i cijeli svijet, jednako kao što je svijet tolerirao njeno nastajanje na bošnjačkim grobovima, skeletima, grudnim koševima, zglobovima, koljenima, lobanjama...Sveg ovog raznovrsja je u temeljima 'ostvarenog zla' na terenu. I holandski vojnici su *svjedoci denuncijacije* o kojima se premalo govori, i oni primaju za svoje svjedočenje državne nagrade, penzije ili plate. Kraljevina Holandija ih je za kolektivni čin *svjedočenja denuncijacije* Bošnjaka u 2006. g. nagradila *hrabre vojnike kukavice iz Potočara*. Patologija nastavlja svoj krug. Patologije neće nestati ni iz pojedinaca ni iz kolektiviteta dok ne bude pravedno razriješena. Ma šta to značilo, i ma koliko lobanja koštalo.

¹⁵ U Sarajevu je prije dvije godine organiziran znanstveni skup posvećen genocidu u Srebrenici. Istovremeno je u Banjoj Luci održan skup koji je 'dokazao' da u Srebrenici nije bilo nikakvog genocida niti zločina. Sama RTVRS-a nije htjela emitirati dženazu žrtvama genocida, što je kažnjeno samo sa simboličnim materijalnim globama od strane RAK-a i ništa više. Samog 12. jula 2005. g. beogradski *Blic* dodaje ovom javnodiskursnom beščaću svoj doprinos, objavljujući intervju sa još jednim važnim 'svjedomkom denuncijacije' francuskim generalom Morillonom koji je tom prigodom kazao da u Srebrenici nije bilo genocida, i da se Srbi nemaju čega stidjeti...!

Summary

AN ESSAY ABOUT SREBRENICA MEMORIAL

Dr Fahira Fejzic

The text considers the possibilities of memorializing Srebrenica- the place where the latest genocide of the world took place. The author makes a comparative analysis of Auschwitz and Srebrenica, pondering upon the idea, like Adorno some times earlier, whether it is possible to write poetry or even to think after Auschwitz or Srebrenica. She concludes that it is even more difficult in the case of Srebrenica, for the part of the population (women) returned to Srebrenica and are now trying to live and survive in incredibly inhumane conditions, and with tremendous pain- living right besides the graves where their dearest are berried.

The author thus suggests three ways or three levels of memorializing Srebrenica: sacral, memorial and commercial. She insists upon most general cultural and religious suggestions that have been experienced after Jewish holocaust (New York, Treblinka, Auschwitz...) as well as upon the ideas that in religious sense express those spiritual ideas that from the Islamic perspective and from the perspective of general sanctity of life overcome the idea of genocide.

In the end, the author invites for a public discussion wherein the maps, paths, denunciators, denouncers and witnesses of genocide are marked out within a triangle of sociological-lacanian discourse contained in the relation: denounced- denunciator-witnesses; she further suggests that this is a way to overcome all the tensions and the tragedy of escaping and turning away from the reality of the genocide in Srebrenica committed over thousands of men, Bosniaks, Muslims, Bosnians no matter how we named that horrible event of the summer 1995.

موجز

مقال عن سربيرينيتسا الخالدة

فاخرة فيزيتش

يتحدث المقال عن كيفية تخليد ذكرى سربيرينيتسا – المكان التي شهد أحدث جريمة إبادة جماعية في العالم، في أوروبا، في البوسنة والهرسك. تجري الكاتبة مقارنة بين أوشفيتس وسربيرينيتسا، وتتساءل، كما تساءل أدورنو من قبل، هل يمكن لأحد أن ينظم الشعر أو حتى أن يفكر بعد ما حدث في أوشفيتش، أو سربيرينيتسا؟ وتستنتج بأن حالة سربيرينيتسا أكثر صعوبة، لأن جزءا من الناس (النساء) قد عادوا إليها ليواصلوا العيش والبقاء في ظروف غير إنسانية وبعيدة عن كل تصور، مع الألم العميق – وهم قريبون من قبور أعز الناس إليهم.

وتقترح الكاتبة ثلاثة مستويات أو ثلاث درجات لكيفية تخليد ذكرى سربيرينيتسا: دينية وتذكارية وتجارية. وتركز هنا على المقترحات الثقافية والدينية والمبنية على التجربة، ثم على الأفكار المعروفة والمجربة في طريقة تخليد اليهود لذكرى المحرقة (نيويورك، تريبلينكا، أوشفيتش...) وأخيرا على الأفكار التي تظهر – في المفهوم الديني المقدس – أفكارا روحية شمولية وطاقت الحياة وخنق الماء وإطفاء النور والسقوط في هاوية العدم...

وتختتم الكاتبة مقالها – في مثلث الخطاب الاجتماعي التواصل اللاتواني الموجود بشكل رمزي في العلاقة بين المحرضين والمتهمين والشهود – منادية بالتسجيل العلني العام لخرائط الإبادة الجماعية وطرقها والمحرضين عليها وضحاياها وشهودها، معتبرة ذلك طريقا جيدا للتغلب على كل أنواع التوتر والمآسي والهروب (بعدم المواجهة، والجمود وعدم فعل أي شيء) من حقيقة الإبادة الجماعية التي ارتكبت في سربيرينيتسا بحق آلاف الرجال، البوشناقين، المسلمين، البوسنيين، بغض النظر عن تسميتنا لهذا الحدث الحربي الفظيع الذي حصل صيف عام 1995. ومن المعروف أن الإعلان عن الشيء والتعريف به يصبح علاجا اجتماعيا ناجعا، لاجتياز عقبة "المقدس" الذي يمثل عقبة كبيرة جدا إذا ما بقي مستورا، ومخفيا، ومخبأ تحت البساط، ومغيبا، ومطاردا ومحبا للثأر ومتوحشا...